

Ἡ συμβολή
τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ (1714-1779)
στήν προετοιμασία τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐλευθερία*

Ἀναστασίου Γ. Μαυρᾶ**

Εἰσαγωγή

Ὁ ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς εἶναι μία ἀπὸ τὶς πλέον γνωστὲς μορφὲς τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὀφείλεται, γιὰ τὸ εὐρὺ κοινό, περισσότερο στὴ μεγάλη φήμη τοῦ ἁγίου καὶ ἐλάχιστα στὴν ἄμεση γνώση τῶν ἔργων του. Ἄν καὶ τέτοιου εἴδους προβλήματα δὲν παρατηροῦνται στὰ κείμενα ὅσων ἔγραψαν γιὰ τὸν ἅγιο Κοσμᾶ, ἐν τούτοις παρατηροῦνται ἄλλου εἴδους προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἐπηρεάζουν τοὺς ἐρευνητές. Αὐτὰ ὀφείλονται ἀφ' ἑνὸς σὲ ἔλλειψη ἢ ἀναντιστοιχία τῶν πηγῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου στὰ μὴ αὐτόγραφα ἔργα τοῦ ἁγίου. Ἔτσι, οἱ μελέτες οἱ ὁποῖες ἔχουν ὡς θέμα τους τὸν Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλὸ διακρίνονται σὲ τρεῖς κατηγορίες: Στὴν πρώτη μεγάλη κατηγορία ἐντάσσονται ἐκλαϊκευτικὰ ἔργα, τὰ περισσότερα ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι γραμμένα εἴτε ἀπὸ ἐρασιτέχνες ἱστορικοὺς εἴτε ἀπὸ θεολόγους καὶ ἱεράρχες μὲ καθαρὰ ποιμαντικὰ ἐνδιαφέροντα¹. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ

* Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή εἰσήγησης στὴ διαδικτυακὴ Ἡμερίδα: «Οἱ γεωπολιτικὲς καὶ γεωεκκλησιαστικὲς ἐξελίξεις στὴ χερσόνησο τοῦ Αἴμου καὶ ὁ ἐδῶ κόσμος τῆς Ὀρθοδοξίας, 1821-2021» τοῦ Ἰδρύματος Ἐθνικοῦ καὶ Θρησκευτικοῦ Προβληματισμοῦ, ποῦ ἔλαβε χώρα στὶς 19 Δεκεμβρίου 2020.

** Ὁ Ἀναστάσιος Γ. Μαυρᾶς εἶναι διδάκτωρ Θεολογίας, διδάσκων στὴν Ἀνώτατη Ἐκκλησιαστικὴ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ μέλος Σ.Ε.Π. τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀνοικτοῦ Πανεπιστημίου.

1. Χαρακτηριστικὴ τῆς ποιμαντικῆς σκοπιμότητος τῆς συγγραφῆς πολλῶν κειμένων σχετικῶν μὲ τὸν ἅγιο Κοσμᾶ εἶναι ἡ ἀναφορὰ τοῦ Μητροπολίτη Φλωρίνης Αὐγουστίνου Καντιώτη, στὸν πρόλογο τῆς πρώτης ἐκδόσεως (1950) τοῦ ἔργου του γιὰ τὸν ἅγιο

συμπεράσματα τῶν ἐν λόγῳ ἔργων ἐλέγχονται, καθὼς δὲν ἐδράζονται πάντοτε στὶς πηγές. Στὴ δεύτερη κατηγορία ἐντάσσονται ἀρκετὰ γενικὰ ἢ εἰδικὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα, βασιζόμενα στὶς πηγές, προσπάθησαν νὰ δώσουν μία ἀντικειμενικὴ εἰκόνα τοῦ ἁγίου². Κοντὰ σὲ αὐτὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε ὡς τρίτη κατηγορία ὀρισμένες μονογραφίες, οἱ ὁποῖες ἀσχολοῦνται μὲ εἰδικώτερα θέματα τοῦ βίου καὶ τῆς ζωῆς τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ, φωτίζοντας ἐπιμέρους οὐσιαστικὲς πτυχές τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του³. Ὅρισμένες ἀπὸ αὐτὲς μάλιστα δημοσιεύουν σπάνιο ἀρχεῖακὸ ὑλικό, τὸ ὁποῖο μᾶς παρέχει νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν βίον τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ⁴.

Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλό, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο τὸ βιβλίον του «δὲν ἔχει ἐπιστημονικὸν χαρακτήρα ἐρεύνης τοῦ βίου καὶ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ», βλ. Αὐγ. Ν. Καντιώτης, «Ἡ γνωριμία μὲ τὸν ἅγιο», στό: *Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός: 230 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του (1779-2009)*, ἐκδ. Ἰ. Μ. Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας, Μεσολόγγι 2010, σσ. 54-60. Γιὰ τὴν ἐν λόγῳ κατηγορία ἔργων ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὸ ἀκόλουθο: Αὐγ. Ν. Καντιώτης, *Ὁ ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός (1714-1779): Συναξάριον-Διδαχαί-Προφητεῖαι-Ἀκολουθία*, ἐκδ. Ἀδελφότης «Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων», Ἀθήνα 21959. Ἐπίσης βλ. Χαρ. Δ. Βασιλόπουλος, *Ὁ ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός*, ἐκδ. Ὁρθόδοξος Τύπος, Ἀθήνα 122008.

2. Ἀπὸ τὰ γενικὰ ἔργα γιὰ τὸν Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλό, ὀρισμένα ἐκ τῶν ὁποίων περιέχουν καὶ τὶς *Διδαχές*, παραθέτουμε ἐπιλεκτικὰ τὰ ἀκόλουθα: Ἄγγ. Ν. Παπακώστας, *Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός ἔθνομάρτυς καὶ ἰσαπόστολος (1714-1779)*, χ.ἔ., Ἀθήνα 1939· Τρ. Ἐ. Εὐαγγελίδης, *Κοσμᾶς Αἰτωλός ὁ ἰσαπόστολος (1714-1779): Γένος καὶ ἔργα αὐτοῦ: Ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ μελέτη*, ἐκδ. Ἀποστολόπουλος, ἐν Ἀθήναις 1897.

3. Ἡ σχετικὴ μὲ τὸν Κοσμᾶ Αἰτωλό βιβλιογραφία ἕως τὸ 1973 περιλαμβάνεται στὸ ἔργο: Κ. Σαρδελῆς, *Ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, 1765-1973*, ἐκδ. Ἑστία, Ἀθήνα 21974. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἔργων τῆς ἐν λόγῳ κατηγορίας, τὰ ὁποῖα ἔχουν ὡς θέμα τους τὸν ἅγιο Κοσμᾶ, παραθέτουμε ἐνδεικτικὰ τὰ ἀκόλουθα: Καλλιρρόη Ἀκανθοπούλου, *Ἡ παιδαγωγικὴ ἐπικοινωνία τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ μέσα ἀπὸ τὶς Διδαχές του*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2009· Μαρία Ἀ. Μαμασοῦλα, *Παιδεία καὶ γλῶσσα στὸν ἅγιο Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλό*, διδ. διατριβή, ἐκδ. Ἰ. Μονὴ Κουτλουμουσίου Ἁγίου Ὁρους, Καρυές 2004· Ν. Δ. Τζουγανάτος, *Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός καὶ ἡ ἀνέκδοτη διδαχὴ του ποῦ περισώθηκε στὴν Κεφαλλονία: Τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὰ 200 χρόνια ἀπὸ τὸ μαρτυρικὸ του θάνατο*, ἐκδ. Κεφαλληνιακὴ Ἀδελφότητα, Ἀθήνα 1979.

4. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς δημοσίευσης ἐγγράφων ἀπὸ τὰ Κρατικὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὸν Κοσμᾶ Αἰτωλό, καθὼς καὶ ἡ ἀδημοσίευτη χειρόγραφη *Διδαχὴ* (Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς, κώδ. ἀρ. 128) τοῦ 1779· βλ. Ἄρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ, *Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός καὶ οἱ Βενετοὶ (1777-1779): Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς δράσης του καὶ τὸ πρόβλημα τῶν Διδαχῶν*, ἐκδ. Παν. Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη 1984.

Παρά την –όμολογουμένως όγκώδη– βιβλιογραφία, όρισμένες έλλειψεις στή μελέτη και την άνάλυση έπιμέρους στοιχείων τών έργων του άγιου Κοσμᾶ του Αιτωλού ἦταν αὐτὲς πού μᾶς όδήγησαν νά ασχοληθοῦμε με αὐτά. Συγκεκριμένα, έπιλέξαμε νά ασχοληθοῦμε με τή συμβολή του στην προπαρασκευή του άγώνα, ὅπως αὐτή φαίνεται στις Διδαχές, του μεγαλύτερου και σημαντικότερου από τὰ έργα του Κοσμᾶ του Αιτωλού. Στην προοπτική αὐτή θά έπιχειρήσουμε νά απαντήσουμε στο έρώτημα έάν ὁ Κοσμᾶς ὁ Αιτωλός συνέβαλε και σε ποιόν βαθμό στην προετοιμασία τών άγώνων του 1770 και του 1821.

Ὁ βίος και τὰ έργα του Κοσμᾶ Αιτωλού

Ὁ –κατὰ κόσμον– Κωνσταντίνος Άνουφαντής, υἱός του Νικολάου, γεννήθηκε τὸ 1714 στο Μέγα Δένδρο τῆς έπαρχίας Άποκούρου Άγράφων, άν και περι αὐτοῦ ἔχουν διατυπωθεῖ και ἄλλες άπόψεις⁵.

5. Οί περισσότεροι βιογράφοι του άγιου Κοσμᾶ αποδέχονται ὡς τόπο γέννησῆς του τὸ Μέγα Δένδρο Άγράφων ἢ Αιτωλίας ἢ Ναυπακτίας· ενδεικτικά βλ. Νικόδημος ὁ Άγιορείτης, «Κατὰ τὸ ἀφοθ' (1779) ἔτος, Αὐγούστου ΚΔ' έμαρτύρησεν εν τῇ Βορείῳ Ἡπειρῷ ὁ ἅγιος ἱερομάρτυς και ἱσαπόστολος Κοσμᾶς», στο: Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αιτωλός: 230 χρόνια από τὴν κοίμησή του (1779-2009), εκδ. Ἴ. Μ. Αιτωλίας και Άκαρνανίας, Μεσολόγγι, 2010, σ. 19· Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία: Βιογραφίαι τών εν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων, από τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς έθνεγεροσίας (1453-1821)*, εκδ. Άνδρ. Κορομηλά, Ἀθήνα 1868, σ. 487. Ἔχει επίσης διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Αιτωλός γεννήθηκε στο χωριὸ Ταξιάρχες Αιτωλίας, βλ. Δημ. Σ. Σαλαμάγκας, Ὁ γνωστός καλόγηρος Κοσμᾶς: Ἡ ζωή, τὸ ἔργο, οἱ διδαχές και τὸ μαρτύριο του άγιου Κοσμᾶ, εκδόσεις του περιοδικου *Κιβωτός*, 2, εκδ. Ἀστήρ, Ἀθήναι 1952, σσ. 19, 62. Σώζεται ἐξ ἄλλου και ἡ πληροφορία του Βενετοῦ Προβλεπτή Κεφαλληνίας Antonio Pasta, ὁ ὁποῖος αναφέρει τὸ ὄνομα του πατέρα του Κοσμᾶ, ἄλλα ὡς τόπο γέννησης αναφέρει τὸν Ὁποκούρο, πὸν βρισκόταν κοντὰ στο Μεσολόγγι («*sacromonaco Cosma Esso coriti quondam Nicolò dall villa Oporcurò, non molto lungi da Missolongi*»), «Αναφορὰ του Προβλεπτή Κεφαλληνίας Antonio Pasta πρὸς τὸν Giacomo Nani, Γενικὸ Προβλεπτή θαλάσσης στην Κέρκυρα, 9 Ἰουλίου 1777», στ. 2-3, στο: Ἄρτεμις Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ, Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αιτωλός..., ὁ.π., 82. Ἡ μελετήτρια ταυτίζει τὸ τοπωνύμιο *Oporcurò* με τὴν έπαρχία Άποκούρου (ὁ.π., σ. 15). Αναφορικά με τὸ «Άνουφαντής», ἔχει εκφρασθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι δὲν έπρόκειτο για έπώνυμο, ἄλλα για τὸ έπάγγελμα πὸν άσκούσε ὁ Ἡπειρώτης πατέρα του άγιου· βλ. Μιχ. Τρίτος, *Κοσμᾶς ὁ Αιτωλός: Ὁ φωτιστής του γένους – ὁ προσφήτης*, Βίοι άγιών, 9, εκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθήνα 2009, σ. 7.

Διδάχθηκε τὰ πρῶτα του γράμματα στὴ Σιγδίτσα Παρνασσίδας καὶ στὴ συνέχεια πέρασε ἀπὸ ἀρκετὰ σχολεῖα καὶ Σχολὲς τῆς ἐποχῆς του. Ἀρχικὰ φοίτησε στὸ σχολεῖο τῆς Λομποτινᾶς Ναυπακτίας, ἀργότερα στὸ Ἑλληνομουσεῖο τῶν Βραγγιανῶν Ἀγράφων καὶ τελικὰ στὴν Ἀθωνιάδα Ἀκαδημία, κοντὰ στοὺς Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη, Εὐγένιο Βούλγαρη καὶ Νικόλαο Τζαρτζούλη⁶. Ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ διδασκαλία τῶν τελευταίων ἐπηρέασε τὸν Κοσμᾶ καὶ τοῦ ἔδωσε τὰ πνευματικὰ ἐφόδια γιὰ τὴν ἄσκηση τοῦ μετέπειτα ἱεραποστολικοῦ ἔργου του. Τὸ 1759 κείρεται μοναχὸς στὴν Ἱ. Μονὴ Φιλοθέου, ὅπου καὶ πῆρε τὸ μοναχικὸ ὄνομά του, Κοσμᾶς.

Μετὰ ἀπὸ μικρὸ χρονικὸ διάστημα, ὁ Κοσμᾶς μετέβη στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου καὶ πῆρε τὴν ἄδεια τοῦ Πατριάρχου Σεραφεῖμ Β' γιὰ νὰ κηρύξει ἀρχικὰ στὴν Πόλη καὶ ἀργότερα στὴ Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, τὴν Ἠπειρο καὶ τὰ Ἑπτάνησα⁷. Ἡ ἐπαφὴ τοῦ Κοσμᾶ μετὰ τὸ ἐκκλησίασμα τῆς Πόλης καὶ κυρίως τῆς περιφέρειας τοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ κατανοήσει τὴν πνευματικὴ ἔνδεια τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ καὶ τὶς πιεστικὲς ἀνάγκες του γιὰ κατήχηση καὶ παιδεία. Ἔτσι, τὸ 1774-1775 ὁ Κοσμᾶς παρακινήθηκε καὶ ἔλαβε ἐκ νέου ἄδεια κηρύγματος ἀπὸ τὸν Πατριάρχου Σωφρόνιο Β'⁸. Τὴν περίοδο αὐτὴ ἐπισκέφθηκε μεταξὺ ἄλλων καὶ τὶς Κυκλάδες⁹. Ἀκολούθησε ἡ τρίτη καὶ –γιὰ τοὺς περισσότερους ἐρευνητές– τελευταία περιοδεία τοῦ Αἰτωλοῦ, μετὰ ἀπὸ μίαν μικρὰ περίοδο πνευματικῆς ἀνασυγκρότησης στὸ Ἅγιο Ὄρος¹⁰.

Στὴ δρᾶση καὶ τὸ κήρυγμα τοῦ Κοσμᾶ ὀφείλεται ὁ μαρτυρικός θάνατός του. Ἄν καὶ οἱ Βενετοὶ εἶχαν δώσει ἐντολὴ στὸν πράκτορά

6. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία...*, ὁ.π. σσ. 487-488.

7. Π. Κ. Χρήστου, *Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία: Πατέρες καὶ θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ*, τ. Β', ἐκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 299.

8. Κοσμᾶς Αἰτωλός, «Διδαχὴ Α' 1» καὶ «Διδαχὴ Α' 2», στό: Ἰω. Μενοῦνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχὲς καὶ βιβλιογραφία*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2004, σσ. 24 καὶ 56.

9. Κοσμᾶς Αἰτωλός, «Διδαχὴ Α' 1» στό: Ἰω. Μενοῦνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχὲς...*, ὁ.π., σ. 24.

10. Ὅρισμένοι ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ περιοδεῖες τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ ἦταν τέσσερις (ἐπιλεκτικὰ βλ. Αὐγ. Ν. Καντιώτης, *Ὁ ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός (1714-1779)*, ὁ.π.: Χ. Δ. Βασιλοπούλου, *Ὁ ἅγιος Κοσμᾶς...*, ὁ.π., σ. 160 κ.έ.: π. Γ. Μεταλληνός, «Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός», στό: *Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός: 230 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του (1779-2009)*, ὁ.π., σ., 35.

τους κόμη Άνδρέα Μαμωνᾶ νὰ τὸν δολοφονήσει¹¹, ὡς ἠθικοὶ αὐτουργοὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ προβλήθηκαν οἱ Ἑβραῖοι¹². Ὅμως, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀπάντηση ποὺ μπορεῖ νὰ δοθεῖ στὸ ἐρώτημα τῆς διερεύνησης τῶν ἠθικῶν αὐτουργῶν τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου, ἡ ἐμπλοκὴ τῶν Τούρκων στὴ θανάτωσή του εἶναι ἀναντίρρητη. Πράγματι, στὶς 24 Αὐγούστου 1779 οἱ Τοῦρκοι ἀπαγχόνισαν τὸν Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλὸ καὶ στὴ συνέχεια πέταξαν τὸ πτώμα του στὸν ποταμὸ Ἄψο. Μετὰ ἀπὸ τρεῖς ἡμέρες οἱ Χριστιανοὶ μάζεψαν τὸ λείψανό του καὶ τὸ ἔθαψαν στὸ Κολικόντασι.

Οἱ Διδαχὲς μαζί με τὶς Προφητεῖες καὶ τὶς Ἐπιστολὲς ἀποτελοῦν τὰ ἔργα τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. Οἱ παραλλαγὲς ποὺ ἐμφανίζονται σὲ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς Διδαχὲς ὀφείλονται στὸ ὅτι ὁ ἅγιος Κοσμᾶς δὲν τὶς ἔγραψε ὁ ἴδιος. Ἡ πληροφορία αὐτὴ προέρχεται ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸν πρῶτορα τῶν Βενετῶν Άνδρέα Μαμωνᾶ¹³. Τὰ σωζόμενα κείμενα προέρχονται ἀπὸ τὴν καταγραφή τοῦ κηρύγματος τοῦ Αἰτωλοῦ ἀπὸ ἀκροατὲς του, γεγονός ποὺ ἐρμηνεύει πειστικὰ τὶς διαφοροποιήσεις τῶν χειρογράφων. Μάλιστα, ἴσως, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ἐν λόγω χειρόγραφα στὴ συνέχεια νὰ ἀλλοιωθῆκαν γλωσσικὰ ἀπὸ –πιστοὺς στὴν Καθαρεύουσα– ἀντιγραφεῖς τους. Ὁ Ἰω. Μενοῦνος μελέτησε τὶς γνωστὲς παραλλαγὲς τῶν Διδαχῶν καὶ κατέταξε τὰ σωζόμενα κείμενα σὲ πέντε τύπους Διδαχῶν¹⁴.

11. Ἄρτ. Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ, Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, ὁ.π., σ. 49 κ.έ.

12. Γιὰ τὴν ἠθικὴ αὐτουργία τῶν Ἑβραίων βλ. Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, «Κατὰ τὸ ἀψοθ' (1779) ἔτος, Αὐγούστου ΚΔ' ἐμαρτύρησεν ἐν τῇ Βορείῳ Ἠπείρῳ ὁ ἅγιος ἱερομάρτυς καὶ ἰσαπόστολος Κοσμᾶς», ὁ.π., σσ. 28-29· π. Γ. Μεταλληνός, «Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός», στὸ Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός: 230 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του (1779-2009), ὁ.π., σ., 35. Ἀντίθετη ἄποψη ἐξέφρασε ὁ G. Podskalsky, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὑπεύθυνους τοὺς Βενετοὺς γιὰ τὶς ἐναντίον τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ κατηγορίες στοὺς Τούρκους βλ. G. Podskalsky, Ἡ ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821: Ἡ Ὁρθοδοξία στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν Δυτικῶν δογμάτων μετὰ τὴ Μεταρρύθμιση, μετάφρ. π. Γ. Δ. Μεταλληνός, ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 2005, σσ. 427-428.

13. Ὁ Άνδρέας Μαμωνᾶς σὲ ἀναφορὰ του τὴν 24η Φεβρουαρίου/7η Μαρτίου 1779 κάνει λόγο γιὰ χειρόγραφο βιβλιαράκι δημιουργημένο, ἀλλὰ ὄχι γραμμένο, ἀπὸ τὸν ἅγιο Κοσμᾶ («libretto manoscritto ... format dal noto calogero Cosmà», βλ. σχετικὰ Ἄρτ. Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ, Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός..., ὁ.π., σσ. 59-60, 96.

14. Ἰω. Μενοῦνος, Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχὲς..., ὁ.π., σσ. 330-331.

Ἡ παιδεία ὡς ἀναγκαιότητα ἐπιβίωσης τοῦ γένους

Οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Γένους ἀπὸ τοὺς Τούρκους γρήγορα συνδέθηκαν μὲ τὴν παιδεία καὶ τὶς ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὑπὸ τὴν προοπτικὴ αὐτὴ ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς ὑπῆρξε ἓνα κίνημα πνευματικῆς ἀλλαγῆς καὶ ἀνανέωσης, τὸ ὁποῖο σηματοδοτεῖ ἓνα ἀξιόλογο φαινόμενο πύκνωσης τῶν ἐκδηλώσεων τῆς πνευματικῆς ζωῆς¹⁵. Στὰ παραπάνω πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τὸν ἀναπροσδιορισμὸ τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς σκέψεως, ὡς θεωρίας καὶ ιδεολογίας, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴ μετακένωση τῆς παιδείας τῆς Δύσεως στὴν Ὁρθόδοξη Ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ πού βιώθηκε ὡς διανοητικὴ ἀλλαγὴ ἐντὸς τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας¹⁶. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὁ Διαφωτισμὸς διαδόθηκε στὸν ὑπόδουλο ἑλληνικὸ χῶρο εἴτε ἄκριτα, εἴτε προσαρμοσμένος στὶς ἀρχές καὶ τὶς πνευματικὲς παραδόσεις τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς. Αὐτὸ ὀφείλονταν στὸν ρόλο τῆς Ἐκκλησίας ὡς κυρίου φορέα ἐκπαίδευσης τῶν ὑποδούλων Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας¹⁷. Ὑπῆρξαν μάλιστα χαρακτηριστικὰ παραδείγματα διαπρεπῶν Ἑλλήνων κληρικῶν, οἱ ὁποῖοι ἦσαν Διαφωτιστές. Δύο ἐξ αὐτῶν ἦταν οἱ –σύγχρονοι τοῦ Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ– Εὐγένιος Βούλγαρης (1716-1806) καὶ Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1801). Ἄν καὶ τὸ ζητούμενο ἦταν κοινό, ἡ διαφορὰ τοῦ Κοσμᾶ μὲ τοὺς προαναφερθέντες ἦταν ὅτι τὸ ἔργο τῶν πρώτων χαρακτηρίζεται περισσότερο ὡς ἀκαδημαϊκοῦ ἐπιπέδου, ἐνῶ τοῦ Αἰτωλοῦ ἦταν πρακτικὸ καί, ἐξ αἰτίας τῶν ἀχροατῶν του, ἐκλαϊκευτικὸ¹⁸.

15. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς», στό: 1821: Ἡ γέννηση ἐνὸς ἔθνους-Κράτους. τ. Ε', Ἰδεολογικὰ ρεύματα: Ἑλληνας-Ὀθωμανοί, Σκάι, Ἀθήνα 2010, σ. 9.

16. Ὁ.π., σσ. 9 καὶ 11.

17. Ν. Γρ. Ζαχαρόπουλος, Ἡ Παιδεία στὴν Τουρκοκρατία, ἐκδ. Παν. Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 37-38.

18. Γιὰ τὸ διδακτικὸ καὶ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη, τὸ ὁποῖο τὸν ἔκανε γνωστὸ σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη, βλ. G. Podskalsky, Ἡ ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821..., ὁ.π., σ. 433. Βλ. ἐπίσης Π. Κ. Χρήστου, Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία: Πατέρες καὶ θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ, τ. Β', ἐκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη² 2003, σσ. 306-309. Γιὰ τὸ διδακτικὸ καὶ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη βλ. Τ. Ἀθ. Γριτσόπουλος, «Νικηφόρος ὁ Θεοτόκης. Ἀρχιεπίσκοπος Σλαβινίου καὶ Χερσῶνος (1730-1800)», ΘΗΕ 9 (1966), σσ. 486-490.

Ὁ ἐν λόγῳ πρακτικὸς χαρακτήρας τοῦ ἔργου τοῦ Κοσμᾶ ὀφειλόταν στήν –ἀπὸ μέρους του– συνειδητοποίηση τῆς ἀναγκαιότητας τῆς παιδείας γιὰ τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴν αὐτοσυνειδησία τῶν ὑποδούλων. Οἱ προαναφερθέντες δύο παράγοντες θὰ ὀδηγοῦσαν ἐν συνεχείᾳ στὴ διοργάνωση ἐνὸς ἐπιτυχημένου ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα. Ἡ παραπάνω πεποίθηση προέκυψε ἐπειδὴ ὁ Κοσμᾶς, ἔχοντας περιοδεύσει στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῶν ὑπόδουλων περιοχῶν, εἶχε γνωρίσει τὴν πνευματικὴ ἔνδεια τῶν Ὀρθοδόξων. Ἡ τραγικὴ πνευματικὴ κατάσταση, στήν ὁποία βρισκόταν κλῆρος καὶ λαός, εἶχε ἤδη ἐπισημανθεῖ τὸν 16ο αἰ. ἀπὸ τὸν Παχώμιο Ρουσάνο¹⁹. Βέβαια, στοὺς αἰῶνες ποὺ ἀκολούθησαν ἡ κατάσταση βελτιώθηκε, χωρὶς ὡστόσο αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι στὰ χρόνια τοῦ ἀγ. Κοσμᾶ εἶχε καταστῆ ἱκανοποιητικὴ. Μάλιστα, στὶς περιοχὲς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας ἴσως καὶ νὰ εἶχε χειροτερέψει ἐξ αἰτίας τῆς θρησκευτικῆς καταπίεσης τῶν Τούρκων, τῆς ἡμινομαδικῆς ζωῆς πολλῶν κατοίκων, τῆς ἐλάχιστης γεωργικῆς παραγωγῆς, κ.λπ.²⁰. Γιὰ τὴ Δ. Ἑλλάδα οἱ περιπτώσεις τῶν Ἰωαννίνων καὶ τῆς Μοσχοπόλεως ἀποτελοῦσαν φωτεινὲς ἐξαιρέσεις στήν προαναφερθεῖσα κατάσταση, οἱ ὁποῖες ὅμως ὑπογράμμιζαν τὸν κανόνα²¹. Ἔτσι, ὁ προερχόμενος ἀπὸ τὴ Δ. Ἑλλάδα ἄγ. Κοσμᾶς, γνωρίζοντας τὴν ἀκριβῆ κατάσταση τοῦ κλήρου, ἀναφέρεται ἐμμέσως σὲ κληρικούς ποὺ εἶναι ἀμαθεῖς, σιμωνιακοί, κ.τ.τ.²², προτρέποντας τοὺς μέλλοντες ἱερεῖς νὰ μὴν γίνουν τέτοιοι.

19. Σε τρία τοῦλάχιστον ἔργα τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου γίνεται ἀναφορὰ στὸ χαμηλὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ· βλ. Ἰω. Καρμίρης, *Ὁ Παχώμιος Ρουσάνος καὶ τὰ ἀνέκδοτα δογματικά καὶ ἄλλα ἔργα αὐτοῦ*, Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbucher, Ἀθήναι 1935, σσ. 53-54.

20. Γιὰ τὴ γεωγραφικὴ διαμόρφωση καὶ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Δ. Ἑλλάδας, βλ. Ἑλένη Ἀγγελολομάτη-Τσουγκαράκη, 1821. *Ἡ γέννηση ἐνὸς ἔθνους-Κράτους*, τ. Α', *Ἡ προεπαναστατικὴ Ἑλλάδα*, Σκάι, Ἀθήνα 2010, σσ. 16-17. Γιὰ τὴ θρησκευτικὴ καταπίεση τῶν Τούρκων στοὺς Χριστιανούς, βλ. π. Γ. Μεταλληνός, «Τουρκοκρατία-Τὸ "Γένος τῶν Ὀρθοδόξων" στήν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία», στό: Μ. Μπέγζος κ.ἄ., *Ἡ Ὀρθοδοξία ὡς Κληρονομιά*, τ. Β', *Ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση*, ἐκδ. Ε.Α.Π., Πάτρα 2001, σσ. 199-201.

21. Γιὰ τὰ Ἰωάννινα καὶ τὴ Μοσχοπόλη βλ. Κων. Ἀ. Βακαλόπουλος, *Νεοελληνικὴ Ἱστορία (1204-1940)*, ἐκδ. Ἀφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 94.

22. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, «*Διδαχὴ Ε'*», στό: Ἰω. Μενοῦνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές...*, ὁ.π., σσ. 196-198.

Ὁ ἄγ. Κοσμάς αἰτιολογεῖ τὴν ἀνάληψη ἱεραποστολικῆς δράσεως ἀπὸ μέρους του. Συγκεκριμένα, θεωρεῖ ὅτι οἱ καλόγεροι πρέπει νὰ φεύγουν ἀπὸ τὸν κόσμο ἐπιδιώκοντας τὴ σωτηρία τους. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ ἴδιος, ἂν καὶ ἦταν καλόγερος, ἐπέλεξε νὰ συναναστρέφεται μὲ τὸν κόσμο, ἐπειδὴ τὸ γένος ἔπεσε σὲ ἀμάθεια²³. Στὸ πλαίσιο αὐτό, προτιμᾷ νὰ σωθεῖ τὸ γένος καὶ νὰ χαθεῖ ὁ ἴδιος, ἀπὸ τὸ ἀντίστροφο. Στὸ σημεῖο αὐτό, ἂν καὶ ἡ σωτηρία ἔχει ἕναν ἔντονο ἐσχατολογικὸ χαρακτήρα, ἡ ἀναφορὰ τοῦ ἁγίου στὸ γένος προσδίδει στὸ κήρυγμα τοῦ Κοσμᾶ καὶ ἕναν ἔμμεσο ἐθνικοαπελευθερωτικὸ χαρακτήρα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς συνδέει τὴν ἠθικὴ καὶ ἐθνικὴ ἐλευθερία μὲ τὴν παιδεία.

Στὸ κήρυγμα τοῦ Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ βρίσκουμε διαρκεῖς ἀναφορὲς στὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὴ χρησιμότητα τῶν σχολείων²⁴. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις οἱ ἐν λόγω ἀναφορὲς εἶναι γενικὲς καὶ ἐπικεντρώνονται στὴν κατανόηση τοῦ κόσμου καὶ τὴν προκοπὴ τῶν πιστῶν²⁵. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἡ ἀναγκαιότητα τῶν σχολείων συνδέεται μὲ τὴ σωτηρία τῶν πιστῶν κατὰ τὴ μέλλουσα κρίση καὶ ζωὴ²⁶. Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ οἱ γονεῖς ὀφείλουν νὰ φροντίζουν γιὰ τὴν ἠθικὴ προκοπὴ καὶ τὴν παιδεία τῶν τέκνων τους, καθὼς εἶναι προτιμότερο νὰ εἶναι φτωχὰ καὶ ἐγγράμματα, παρὰ πλούσια καὶ ἀγράμματα. Μάλιστα, κατὰ τὸν ἅγιο Κοσμᾶ, ἡ τήρηση τῆς ἐν λόγω προτροπῆς ὀδηγεῖ στὸν Παράδεισο²⁷.

23. Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, «Διδαχὴ Β'1», στό: Ἰω. Μενοῦνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές...*, ὅ.π., σ. 111.

24. Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, «Διδαχὴ Γ'», «Διδαχὴ Ε'», «Ἀποσπάσματα 1», Ἀποσπάσματα 3», στό: Ἰω. Μενοῦνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές...*, ὅ.π., σσ. 151-152, 183, 220-221.

25. «Ὡσὰν θέλετε χαρίσετέ μου καὶ ἕνα σχολεῖον ἐδῶ εἰς τὴν χώραν σας νὰ μανθάνουν τὰ παιδιά μας γράμματα, νὰ ἤξεύρουν ποῦ περπατοῦνε καὶ τότε νὰν τὰ εὐχομαι νὰ ζήσουν, νὰ προκόψουν» Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, «Διδαχὴ Β' 1», στό: Ἰω. Μενοῦνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές...*, ὅ.π., σ. 50.

26. «νὰ πηγαίνετε εἰς τοὺς διδασκάλους σας νὰ μαθαίνετε τὰ ἱερὰ γράμματα νὰ γένετε καλοὶ χριστιανοὶ νὰ ἀπολαύσετε τὸν Παράδεισο», Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, «Διδαχὴ Α' 2», στό: Ἰω. Μενοῦνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές...*, ὅ.π., σ. 82.

27. «Καὶ ἐσεῖς γονεῖς, νὰ παιδεύετε τὰ παιδιά σας εἰς χριστιανικὰ ἤθη, νὰ τὰ βάνετε νὰ μανθάνουν γράμματα. Νὰ κάμετε τρόπον ἐδῶ εἰς τὴν χώραν σας διὰ σχολεῖον, νὰ βρῆτε ἕναν διδάσκαλον καὶ νὰ τὸν πληρώνετε νὰ σᾶς μαθαίνει τὰ παιδιά σας, ὅτι ἀμαρτάνετε πολὺ νὰ τὰ ἀφήσετε ἀγράμματα καὶ τυφλὰ καὶ μὴ μόνον φροντίζετε νὰ τοὺς ἀφήσετε πλούτη καὶ ὑποστατικὰ καὶ μετὰ τὸν θάνατόν σας νὰ τὰ τρῶν καὶ νὰ τὰ πίνουν καὶ νὰ σᾶς ὀπισολογοῦν. Καλύτερα νὰ τὰ ἀφήσετε πτωχὰ καὶ γραμματισμένα παρὰ

Όπως παρατηρούμε, οί έν λόγω προτροπές και παραδείγματα για τή χρησιμότητα τής παιδείας και τών σχολείων έπαναλαμβάνονταν συχνά στις *Διδαχές* του άγ. Κοσμᾶ. Σέ μία περίπτωση μάλιστα, τήν ύπενθύμιση τής αναγκαιότητας τών έλληνικῶν γραμμάτων και του σχολείου ακολουθεῖ ή αναφορά στις σαραντάχρονες προσευχές του Μωυσή στον Θεό για νά απέλευθερωθοῦν (ξεσκλαβωθοῦν) οί Έβραῖοι ἀπό τήν Αἴγυπτο²⁸. Μάλιστα, ό άγ. Κοσμᾶς προτρέπει τοὺς Χριστιανοὺς νά πράξουν τὸ ἴδιο για τὸ καλὸ τῶν ἀδελφῶν τους. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ κήρυγμα ἀποκτᾶ ἕναν διττὸ χαρακτήρα, καθὼς οἱ ἀκροατὲς τοῦ Κοσμᾶ μπορούσαν νά ἐκλάβουν τὰ λεγόμενα τοῦ ἁγίου εἴτε σωτηριολογικά, εἴτε ἐθνικά. Τέτοιου εἴδους διατυπώσεις, οἱ ὁποῖες προκαλοῦσαν ἀμφίσημες ἐρμηνεῖες στοὺς ἀκροατὲς τοῦ Κοσμᾶ, ἐνδεχομένως νά ὀφείλονταν στὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀκροατήριό τοῦ ἁγίου δὲν ἀποτελεῖτο μόνον ἀπὸ Ἑλλήνες πατριῶτες, ἀλλὰ και ἀπὸ ἀλλόδοξους ἢ ἀκόμα και ἀπὸ πράκτορες, γεγονός ποὺ ἐπέβαλε στὸν ἅγιο διπλωματικὲς ἢ ἀμφίσημες διατυπώσεις, ὅταν ἀναφερόταν στὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Γένους.

Παρὰ ταῦτα, σὲ ἕνα κήρυγμά του πρὸς τοὺς κατοίκους τής Πάργας, ό Κοσμᾶς ό Αἰτωλὸς ἦταν ξεκάθαρος ὡς πρὸς τὶς ἀπόψεις του. Συγκεκριμένα, κατ' αὐτόν, ό σοφὸς και πεπαιδευμένος κληρὸς ἀποτελεῖ ἐγγύηση για τὴ θρησκεία, τὸν φωτισμὸ και τὴν ἐλευθερία τοῦ ἔθνους²⁹. Ἐδῶ φαίνεται ξεκάθαρα ἡ πεποίθηση τοῦ άγ. Κοσμᾶ για τὴν ὑποχρεωτικὴ πορεία ποὺ θὰ ἔπρεπε νά ἀκολουθήσουν οἱ ὑπόδουλοι, ἔτσι ὥστε νά μεταβοῦν ἀπὸ τὸ πνευματικὸ σκότος στὴν ἐλευθερία. Ταυτόχρονα, ό Αἰτωλὸς ὑπογραμμίζει τὸν θεμελιώδη ρόλο ποὺ ἐκαλεῖτο νά διαδραματίσει ό κληρὸς για τὴν ἐπίτευξη τοῦ προαναφερθέντος πνευματικοῦ και ἐθνικοῦ στόχου. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Πάργα βρισκόταν ὑπὸ βενετικὴ και ὄχι ὑπὸ τουρκικὴ κατοχὴ διευκόλυνε τὸν άγ. Κοσμᾶ νά εἶναι περισσότερο σαφὴς στὶς ἀναφορές του στὸ ἔθνος και τὴν

πλούσια και ἀγράμματα. Ἔτσι ἀρέγει τοῦ Θεοῦ και ἔτσι νά κάμετε διὰ νά ἀξιωθῆτε νά πηγαίνετε μαζί με τὰ παιδιὰ σας εἰς τὸν Παράδεισον». Κοσμᾶς ό Αἰτωλός, «*Διδαχὴ Α' 2*», στό: Ἰω. Μενούνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές...*, ὅ.π., σ., 82.

28. Κοσμᾶς ό Αἰτωλός, «*Διδαχὴ Α' 1*», στό: Ἰω. Μενούνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές...*, ὅ.π.

29. Κοσμᾶς ό Αἰτωλός, «*Ἀποσπάσματα 1*», στό: Ἰω. Μενούνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές...*, ὅ.π., σσ. 219-220.

ἐλευθερία τῆς πατρίδας. Ὅμως ἐξίσου ξεκάθαρος εἶναι καὶ σὲ ἓνα ἄλλο σωζόμενο ἀπόσπασμα κηρύγματός του, στὸ ὁποῖο ζητεῖ ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς νὰ διατηρήσουν τὴ θρησκεία καὶ τὴ γλῶσσα τους, χωρὶς τίς ὁποῖες ἡ πατρίδα καὶ τὸ ἔθνος καταστρέφονται³⁰. Ταυτόχρονα ἐμφυχώνει τοὺς πιστοὺς, τονίζοντας ὅτι ἡ θεία Πρόνοια θὰ στείλει μία ἡμέρα τὴν οὐράνιο σωτηρία γιὰ νὰ ἀπαλλάξει τοὺς ὑποδούλους ἀπὸ τὴν ἐλεεινὴν κατάσταση στὴν ὁποία εἶχαν περιέλθει.

Αὐτὴ δὲν ἦταν ἡ μοναδικὴ φορὰ ποὺ ὁ ἅγιος συνέδεε τὰ λεγόμενά του μὲ τὸ θεῖο θέλημα ἢ μὲ ἓνα εἶδος θείας Οἰκονομίας. Γενικὰ ὁ Κοσμᾶς Αἰτωλὸς περιέβαλε τὴν ἀποδοχὴ τῶν ὄσων κήρυττε μὲ τὸ κῶρος τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ τὸ κήρυγμά του ὁδηγοῦσε στὴν ἐπίγεια καὶ οὐράνια προκοπή, ἐνῶ ἡ ἀπόρριψή του ἀποτελοῦσε ἓνα εἶδος κατάρτας καὶ ὁδηγοῦσε στὸν Διάβολο³¹. Κατὰ τρόπο ἀνάλογο, ὁ ἅγιος συνδέει τὴν ἐθνικὴ αὐτοσυνειδησία μὲ τὴ συγχώρηση τῶν ἀμαρτημάτων καὶ τὴν τελικὴ κρίση. Γιὰ παράδειγμα, ἔλεγε στοὺς πιστοὺς ὅτι ἐὰν σταματοῦσαν νὰ μιλοῦν Ἀρβανίτικα στὸ σπίτι τους, τότε ἐκεῖνος θὰ συγχωροῦσε κάθε ἀμάρτημά τους³². Ἔτσι, ἡ διατήρηση τῆς Ἑλληνικότητας προσελάμβανε ἓναν πνευματικὸ καὶ ταυτόχρονα ἐσχατολογικὸ χαρακτήρα γιὰ τοὺς πιστοὺς.

Παρ' ὅλα αὐτά, προκαλοῦν ἐκπληξὴ ὀρισμένες ἀναφορὲς τοῦ Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ στὴν «5ῃ Διδαχῇ». Συγκεκριμένα, ἐκεῖ ἐμφανίζει τὸν Θεὸ νὰ ἔχει παραδώσει τὴν Ἀνατολικὴν Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία στοὺς Τούρκους, γιὰ τὸ καλὸ τῶν Χριστιανῶν³³. Αἰτιολογεῖ αὐτὴν τὴν ἀποψή του λέγοντας ὅτι αὐτὸ συνέβη ἐπειδὴ οἱ Δυτικοὶ ἡγεμόνες βλάπτουν τὴν πίστη, ἐνῶ οἱ Τούρκοι ὄχι. Θεωρεῖ μάλιστα ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν οἱ Χριστιανοὶ

30. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, «Ἀποσπάσματα 2», στό: Ἰω. Μενοῦνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές...*, ὅ.π., σ. 219.

31. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, «Διδαχὴ Β' 2», στό: Ἰω. Μενοῦνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές...*, ὅ.π., σσ. 121-122.

32. «Ὅποιος χριστιανός, ἄνδρας ἢ γυναῖκα, ὑπόσχεται μέσα εἰς τὸ σπίτι του νὰ μὴν κουβεντιάζει ἀρβανίτικα, ἅς σηκωθῆ ἀπάνου νὰ μοῦ τὸ εἰπῆ καὶ ἐγὼ νὰ πάρω ὅλα του τὰ ἀμαρτήματα εἰς τὸν λαιμόν μου ἀπὸ τὸν καιρὸν ὁποῦ ἐγεννήθη ἕως τώρα καὶ νὰ βάλω καὶ ὅλους τοὺς χριστιανοὺς νὰ τὸν συγχωρέσουνε καὶ νὰ λάβῃ μιὰν συγχώρεσιν, ὁπού, ἂν ἔδινε χιλιάδες πουργιά, δὲν τὴν ἐματάβρισκε». Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, «Διδαχὴ Β' 1», στό: Ἰω. Μενοῦνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές...*, ὅ.π., σ. 119.

33. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, «Διδαχὴ Ε'», στό: Ἰω. Μενοῦνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές...*, ὅ.π., σ. 186.

μποροῦν νὰ ἐπιτύχουν εὐκολώτερα τοὺς σχεδιασμούς τους, καθὼς οἱ Τούρκοι δωροδοκοῦνται εὐκόλα. Συνεχίζοντας ἀναφέρει ὅτι ὁ Θεὸς φώτισε τὸν Σουλτάνο, ὁ ὁποῖος ἔδωσε προνόμια στοὺς Χριστιανούς³⁴. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Κοσμᾶς Αἰτωλὸς ἐκφράζει τὶς θεολογικὲς καὶ πολιτικὲς ἀπόψεις τῶν ἀνθενωτικῶν, οἱ ὁποῖοι, ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. καὶ ἐξῆς, διαπνέονταν ἀπὸ ἓνα ἔντονα ἀντιδυτικὸ πνεῦμα καὶ τάσσονταν κατὰ τῆς ἔνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν³⁵. Στὴν ἴδια Διδαχὴ ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς χαρακτηρίζει ὡς σταυρὸ τὸν κεφαλικὸ φόρο, τὸν ὁποῖον οἱ Χριστιανοὶ πρέπει νὰ πληρώνουν γιὰ τὴν ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ³⁶. Στὴν ἐπόμενη παράγραφο ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς μᾶς ἐκπλήσσει ἀκόμη περισσότερο, καθὼς ζητεῖ ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς νὰ μαζέψουν ὅλα τὰ ὄπλα τους, νὰ τὰ παραδώσουν στοὺς Τούρκους ἀστυνομικοὺς καὶ νὰ ἐλπίζουν στὸν Θεὸ πὺ τοὺς φυλάττει³⁷. Στὸ ἴδιο πλαίσιο κινεῖται καὶ ἡ ἱστορία τοῦ εὐσεβοῦς κλέφτη καπετάνιου Ἰωάννη καὶ τῶν ἑκατὸ παλικαριῶν του³⁸. Οἱ τελευταῖοι, μετὰ ἀπὸ θαῦμα, κήρυγμα καὶ διδαχὲς ἑνὸς ἀσκητῆ, ἄφησαν τὴ ζωὴ τοῦ κλέφτη καὶ ὀρισμένοι ἔγιναν μοναχοί, ἐνῶ ἄλλοι νυμφεύθηκαν καὶ ἔζησαν εἰρηνικὴ ζωή.

Γιατί ὅμως ὁ –κατὰ τὰ ἄλλα– κήρυκας τῆς ἐλευθερίας τοῦ Ἔθνους αἰτιολογεῖ καὶ ὑποστηρίζει τὴ διατήρηση τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας στὴν 5ῃ Διδαχῇ; Δύσκολα θὰ μπορούσαμε νὰ ἀπαντήσουμε ἰκανοποιητικὰ τὴν ἐν λόγω ἐρώτηση. Μήπως ἡ αἰτία ἦταν ὁ κίνδυνος τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποτυχημένη ἐπανάσταση τῶν Ὀρλωφικῶν τοῦ 1770 εἶχαν γίνει περισσότερο ἀπειλητικοί, γεγονός πὺ ἀνάγκαζε τὸν ἅγ. Κοσμᾶ νὰ εἶναι περισσότερο διαλλακτικὸς στὸ κήρυγμά του; Μήπως ἦταν ἡ ἀποτυχία τῆς ἐξέγερσης τοῦ 1770 ἡ αἰτία πὺ

34. Αναφορικὰ μὲ τὰ προνόμια πὺ ἔδωσε ὁ Σουλτάνος Μεχμέτ Β' ὁ Πορθητῆς στὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως βλ. Ἄν. Γ. Μαράς, *Ἡ ἐλληνικὴ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία: Ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἕως σήμερα*, ἐκδ. Ἄντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 32 κ.έ.

35. Ἄν. Γ. Μαράς, *Ἡ ἐλληνικὴ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία...*, ὅ.π., σσ. 21-24.

36. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, «Διδαχὴ Ε'», Ἰω. Μενοῦνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές...*, ὅ.π., σ. 187.

37. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, «Διδαχὴ Ε'», Ἰω. Μενοῦνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές...*, ὅ.π., σσ. 188-189.

38. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, «Διδαχὴ Ε'», Ἰω. Μενοῦνος, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές...*, ὅ.π., σσ. 201-202.

ἀπογοήτευσε τὸν ἁγ. Κοσμᾶ καὶ τὸν ὠθήσε στὴ ριζικὴ ἀναθεώρηση τῶν ἀπόψεων του³⁹; Μήπως πρόκειται γιὰ ψευδεῖς μεταγενέστερες προσθήκες τῶν Τούρκων στὴ Διδαχὴ Ε΄, μὲ προφανῆ σκοπὸ τὴν ἀποδοχὴ τῆς κυριαρχίας τους ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς; Αὐτὲς καὶ πολλὲς ἄλλες εἰκασίες θὰ μπορούσαμε νὰ διατυπώσουμε, καθὼς –δυστυχῶς– ἡ ἔλλειψη στοιχείων δὲν μᾶς παρέχει τὴ δυνατότητα νὰ ἀπαντήσουμε ἱκανοποιητικᾶ. Σὲ κάθε περίπτωση, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν σχετικῶν ἀπόψεων τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ εἶναι ὑπὲρ τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἔθνους.

Ἐπιλεγόμενα

Στὴν εἰσαγωγὴ τῆς παρούσας μελέτης θέσαμε τὸ ἐρώτημα ἐὰν ὁ Κοσμᾶς Αἰτωλὸς συνέβαλε στὴν προετοιμασίαν τῶν ἐθνικοαπελευθερωτικῶν ἀγώνων τοῦ 1770 καὶ 1821. Μετὰ ἀπὸ τὴν πραγμάτευση τοῦ θέματός μας μπορούμε νὰ ἀπαντήσουμε καταφατικᾶ στὸ ἐρώτημά μας. Θεωροῦμε ὅτι ἡ δράση τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ ἐπεδίωκε καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐπέτυχε τὴ στερέωση τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ ἐθνικοῦ φρονήματος τῶν ὑπόδουλων Χριστιανῶν. Συγκεκριμένα, τὸ πολύπτυχο παιδεία-διαφωτισμός-ἐλευθερία-σωτηρία εἶναι παρὸν στὴ σκέψη καὶ τὸ κήρυγμα τοῦ Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ. Πρόκειται γιὰ σταθμοὺς ἀπὸ τοὺς ὁποίους θὰ ἔπρεπε νὰ περάσει τὸ Γένος γιὰ νὰ ὀδηγηθεῖ ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ἐξαθλίωση καὶ τὴ σκλαβιὰ στὴν πνευματικὴ προκοπὴ καὶ τὴν ἐλευθερία.

Ἡ ὀρθόδοξη ἑλληνικὴ παιδεία, κατὰ τὸν Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλό, θὰ ὀδηγοῦσε τοὺς ὑποδούλους στὴ γνώση τοῦ ἑνδοξοῦ παρελθόντος καὶ στὴν αὐτοσυνειδησία τους, στοιχεῖα ἀπαραίτητα γιὰ τὴ διαμόρφωση ἱκανοῦ φρονήματος καὶ κατάλληλων συνθηκῶν γιὰ τὴν ἐκδήλωση ἑνὸς ἐπιτυχημένου κινήματος κατὰ τῶν Τούρκων. Ταυτόχρονα, ὁ ἁγ. Κοσμᾶς δίδασκε ὅτι τὸ Γένος θὰ ἔπρεπε νὰ διαφυλάξει τὴν πίστη του καὶ νὰ μείνει μακριὰ ἀπὸ τοὺς Δυτικούς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους κινδυνεύει

39. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ὑποστηρίζει ὁ Κων. Βακαλόπουλος, *Νεοελληνικὴ Ἱστορία (1204-1940)*, ὁ.π., σ. 96.

ή ὀρθόδοξη πίστη. Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ ἡ συμβολὴ τῆς παιδείας εἶναι καταλυτικὴ γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἑλληνικὲς κοινότητες θὰ ἔπρεπε νὰ μεριμνοῦν γιὰ τὴν ἴδρυση καὶ λειτουργία ἑλληνικῶν σχολείων. Εἰδικώτερα γιὰ τὴ Δ. Ἑλλάδα, σύμφωνα μὲ τὸν ἅγ. Κοσμᾶ, πέρα ἀπὸ τὴ διατήρηση τῆς πίστεως ἰδιαίτερη σημασία θὰ ἔπρεπε νὰ δίδεται καὶ στὴν καθημερινὴ χρῆση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, καθὼς ἡ χρῆση τῶν ἀρβανίτικων συνέβαλλε στὸν ἀφελληνισμό τῶν ὑπόδουλων χριστιανῶν.

Οἱ ἀναφορὲς τοῦ Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ στὴν ἐλευθερία τοῦ ἔθνους συνήθως ἦταν ἔμμεσες, συγκεκαλυμμένες καὶ ἀμφίσημες στὶς τουρκοκρατούμενες περιοχὲς, ἐνῶ στὶς βενετοκρατούμενες περιοχὲς ἦταν ἄμεσες, σαφεῖς καὶ ξεκάθαρες. Ἡ ἀποτυχία τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος τοῦ 1770 δυσχέρανε τὸ ἔργο τοῦ ἀγίου Κοσμᾶ καὶ τὸν ἀνάγκασε νὰ διατυπώνει ἀπόψεις ποὺ δὲν προκαλοῦσαν τοὺς Τούρκους. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ ἅγ. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς ἔμεινε στὴ μνήμη καὶ τὴν παράδοση τοῦ ὀρθόδοξου λαοῦ ὡς ὁ ἐθναπόστολος ποὺ μαρτύρησε γιὰ τὴν ὀρθόδοξη πίστη, τὴ διατήρηση τῆς ἑλληνικότητος τῶν ὑποδούλων καὶ τὴν προσπάθεια ἀπελευθέρωσης τοῦ ἔθνους. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ θεωροῦμε ὅτι ἡ συμβολὴ τοῦ Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ στὴν προετοιμασία τοῦ ἀγῶνα τοῦ 1821 ἦταν κομβικῆς σημασίας.

SUMMARY

The contribution of Kosmas Aetolus (1714-1779) to the preparation of the struggle for freedom

By Anastasios Maras, *PhD*
University Ecclesiastical Academy of Athens, Hellenic Open University

The activity of Kosmas Aetolus sought to consolidate the religious and national mentality of the enslaved Christians. Specifically, the tetraptych education-enlightenment-freedom-salvation is present in the thought and preaching of Kosmas Aetolus. These are the main necessary milestones, so that the enslaved Greek nation could be led from spiritual misery and slavery to spiritual advancement and freedom. For that reason, the

Greek communities had to take care of the preservation of faith, the establishment and operation of schools, as well as the daily use of the Greek language. Kosmas Aetolus' references to the freedom of the nation were usually indirect and ambiguous in the Turkish-occupied areas, while in the Venetian-occupied areas they were direct, clear and explicit. The failure of the 1770 revolutionary movement hampered the work of St. Kosmas and forced him to express views that did not challenge the Turks. In any case, the activity of Kosmas Aetolus contributed decisively to the preparation of the 1821 revolution.

Βιβλιογραφία

- Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ἑλένης, *1821 Ἡ γέννηση ἑνὸς Ἑθνους-Κράτους*, τ. Α', *Ἡ προεπαναστατικὴ Ἑλλάδα*, Σκάι, Ἀθήνα 2010.
- Ἀκανθοπούλου Καλλιρρόης, *Ἡ παιδαγωγικὴ ἐπικοινωνία τοῦ Ἁγίου Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ μέσα ἀπὸ τὶς Διδαχές του*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2009.
- Βακαλόπουλου Κ. Α., *Νεοελληνικὴ Ἱστορία (1204-1940)*, ἐκδ. Ἀφοὶ Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991.
- Βασιλόπουλου Χ. Δ., *Ὁ ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός*, ἐκδ. Ὁρθόδοξος Τύπος, Ἀθήνα 2008.
- Γριτσόπουλου Τ. Ἀθ., «Νικηφόρος ὁ Θεοτόκης. Ἀρχιεπίσκοπος Σλαβινίου καὶ Χερσῶνος (1730-1800)», *ΘΗΕ* 9 (1966), σσ. 486-490.
- Εὐαγγελίδου Τρ. Ε., *Κοσμάς Αἰτωλός ὁ ἱσαπόστολος (1714-1779: Γένος καὶ ἔργα αὐτοῦ: Ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ μελέτη*, ἐκδ. Ἀποστολόπουλος, Ἀθήναι 1897.
- Ζαχαρόπουλου Ν. Γρ., *Ἡ Παιδεία στὴν Τουρκοκρατία*, ἐκδ. Παν. Πουρναρᾶς, Θεσσαλονίκη 1983.
- Καντιώτη Αὐγουστίνου Ν., *Ὁ ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός (1714-1779): Συναξάριον-Διδαχαί-Προφητεῖαι-Ἀκολουθία*, ἐκδ. Ἀδελφότης «Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων», Ἀθήναι 21959.
- Καντιώτη Αὐγουστίνου Ν., «Ἡ γνωριμία μὲ τὸν ἅγιο», στό: *Ἁγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός: 230 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του (1779-2009)*, ἐκδ. Ἰ. Μ. Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας, Μεσολόγγι 2010, σσ. 54-60.
- Καμίρη Ἰω., *Ὁ Παχώμιος Ρουσάνος καὶ τὰ ἀνέκδοτα δογματικὰ καὶ ἄλλα ἔργα αὐτοῦ*, Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbucher, Ἀθήναι 1935.
- Κιτρομηλίδη Π. Μ., «Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός», στό: *1821: Ἡ γέννηση ἑνὸς Ἑθνους-Κράτους*, τ. Ε', *Ἰδεολογικὰ ρεύματα: Ἑλληγες-Ὄθωμανοί*, Σκάι, Ἀθήνα 2010.
- Λάμπρου Σπ., «Ἐκ τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου», *Νέος Ἑλληνομνημῶν* 13 (1916), σσ. 56-67.

- Μαμασούλα Μαρίας Άλ., *Παιδεία και γλώσσα στὸν ἅγιο Κοσμᾶ τὸν Αἰτωλό, διδακτορική διατριβή*, ἐκδ. Ἴ. Μονὴ Κουτλουμουσίου Ἁγίου Ὁρους, Καρυές 2004.
- Μαρά Άν. Γ., *Ἡ ἑλληνικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία: Ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἕως σήμερα*, ἐκδ. Ἄντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2012.
- Μενούνος Ἴω., *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχὲς καὶ βιβλιογραφία*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2004.
- Μεταλληνὸς Γ., «Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός», στό: *Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός: 230 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του (1779-2009)*, Ἴ. Μ. Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας, Μεσολόγγι 2010, σσ. 33-45.
- Μεταλληνὸς Γ., «Τουρκοκρατία – Τὸ “Γένος τῶν Ὁρθοδόξων” στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία», στό: Μ. Μπέγζος κ.ἄ., *Ἡ Ὁρθοδοξία ὡς Κληρονομία*, τ. Β΄, *Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία σὲ Ἀνατολή καὶ Δύση*, ἐκδ. Ε.Α.Π., Πάτρα 2001, σσ. 153-218.
- Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ Ἀρτέμιδος, *Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός καὶ οἱ Βενετοὶ (1777-1779): Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς δράσης του καὶ τὸ πρόβλημα τῶν Διδαχῶν*, ἐκδ. Παν. Πουρναρᾶς Θεσσαλονίκη 1984.
- Παπακώστα Ἄγγ. Ν., *Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός ἐθνομάρτυς καὶ ἰσαπόστολος (1714-1779)*, χ.ἑ., Ἀθήναι 1939.
- Podskalsky G., *Ἡ ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821: Ἡ Ὁρθοδοξία στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν Δυτικῶν δογμάτων μετὰ τὴ Μεταρρύθμιση*, μετάφρ. π. Γ. Δ. Μεταλληνός, ἐκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 2005.
- Σάθα Κ. Ν., *Νεοελληνικὴ Φιλολογία: Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, ἐκδ. Ἄνδρ. Κορομηλά, Ἀθήναι 1868.
- Σαλαμάγκα Δ. Σ., *Ὁ γνωστὸς καλόγηρος Κοσμᾶς: Ἡ ζωὴ, τὸ ἔργο, οἱ διδαχὲς καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ*, ἐκδόσεις τοῦ περιοδικοῦ Κιβωτός, 2., ἐκδ. Ἀστήρ, Ἀθήναι 1952.
- Σαρδελῆ Κ., *Ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, 1765-1973*, ἐκδ. Ἐστία, Ἀθήνα 1974.
- Τζουγανάτου Ν. Δ., *Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός καὶ ἡ ἀνέκδοτη διδαχὴ του ποὺ περισώθηκε στὴν Κεφαλλονία: Τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὰ 200 χρόνια ἀπὸ τὸ μαρτυρικὸ του θάνατο*, ἐκδ. Κεφαλληνιακὴ Ἀδελφότητα, Ἀθήνα 1979.
- Τρίτου Μ. Γ., *Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός: Ὁ φωτιστὴς τοῦ γένους – ὁ προφήτης*, Βίοι ἁγίων, 9, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 2009.
- Χρήστου Π. Κ., *Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία: Πατέρες καὶ θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ*, τ. Β΄, ἐκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2003.